

**“KİTÂB FİMÂ YEHTÂCÜ İLEYHİ’S-SÂNÎ’ MİN A’MÂLÎ’L-HENDESE”
ADLI ESERİN ÂİDİYET MESELESİ ÜZERİNE***

Makram HADDAD**

Doç. Dr. Aziz DOĞANAY***

Öz

Bu araştırmanın amacı İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan “*Kitâb fîmâ Yehtâcü İleyhi’s-Sânî’ min A’mâli’l-Hendese*” (*Hendese/Geometrik çalışmalardan sanatkârın ihtiyaç duyduğu hususlar hakkında kitap*) adlı eserin Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî’ye âidiyeti meselesini vuzuha kavuşturmadır. Mezkûr eserin kime ait olduğunun tespit edilebilmesi için öncelikle bu araştırmaya kaynak olan iki asıl nüshanın tercümesi ve tahkiki yapılarak karşılaştırılmıştır. Bu nüshalardan ilki, Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî’ye atfedilen, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunduğu için yazımızda Süleymaniye nüshası olarak andığımız “*Kitâb fîmâ Yehtâcü İleyhi’s-Sânî’ min A’mâli’l-Hendese*” adlı eser; diğeri ise Fârâbî’ye atfedilen Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi’nin Torenberg Koleksiyonu’nda (İsveç) bulunduğu için yazımızda Uppsala nüshası olarak andığımız “*el-Hiyel el-Rûhâniyye ve’l-Esrâr et-Tab’iyye fî Dakâ’iki el-Eşkâl el-Hendesiyye*” adlı eserdir. Her ne kadar bazı araştırmacılar bu yazmaların Fârâbî’ye ait olduğu konusunda ısrarcı olsalar da biz bu çalışmada elde ettiğimiz çeşitli delillerden yola çıkarak Uppsala nüshasının da Bûzcânî’ye ait olduğunu ortaya koymaya çalışacağız. Bizzat her iki eser üzerinde yaptığımız incelemeler bizi bu sonuca ulaştırmıştır.

Anahtar kelimeler: Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî, Fârâbî, Hiyel, *Kitâb fîmâ Yehtâcü İleyhi’s-Sânî’ min A’mâli’l-Hendese*, *Kitâb el-Hiyelü’r-Rûhâniyye ve’l-Esrâr et-Tab’iyye fî Dakâ’iki el-Eşkâl el-Hendesiyye*.

An Essay on the Attribution of the Book Titled “The Book about What the Craftsman Needs of Geometrical Constructions”

Abstract

This research is aiming to study a rare manuscript of al-Fârâbî called *Kitâb al-Hiyal al-Rûhâniyah wa’al-Asrâr al-Tab’iyyah fî Daqâ’iq al-Ashkhal al-Handasiyah* in order to proof that this manuscript is merely a copy of The work of Abu al-Wafa’ Muhammad ibn Muhammad al-Buzjani (940-998) with a slightly different title: *Kitab fima Yahtaj ilayh al-Sani’ mina al-A’mal al-Handasiyah* (The book about what the craftsman needs of geometrical constructions). So it seems that this is a work by al-Farabi, and whatever the exact authorship we found out that it merits further study. The treatise of al-Farabi contains the foreword and 10

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Doktora Öğrencisi. 7addadmakram@gmail.com

***Marmara Üniversitesi, Türk-İslâm Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, azizdoganay@marmara.edu.tr

books (maqalat). All 10 books are included as a whole into Abu al-Wafâ's treatise: The first book (makala) coincides with the second half of the II chapter of Abu al-Wafâ from 9 proposition to the end, the II-IX books entirely coincide with III-X chapters of Abu al-Wafâ, The X book coincides with the first half of the XI chapter of Abu al-Wafâ. So we find that it resembles the work of Abu al-Wafâ' al-Buzjani and we tried to proof our view with some proofs.

Keywords: Abu'l-Vafâ al-Bûzjânî, Fârâbî, Hiyel, *Kitab fîma Yahtaj ilayh al-Sani' mina al-A'mal al-Handasiyah* (The book about what the craftsman needs of geometrical constructions), *Kitâb al-Ḥiyal al-Rûḥānīyah wa'al-Asrâr al-Tabî'iyah fî Daqā'iq al-Ashkhal al-Handasīyah*.

İslâm tarihi boyunca birbirini izleyen birçok İslâm kültür merkezinde uygulamalı ilimler, yüksek mertebede sanat ile muvazi bir şekilde seyretmiştir. İnsan aklının ürettiği bütün nazarî (teorik) bilgileri ihtiva eden binlerce eserle birlikte, amelî (uygulamalı) ilimler konusunda yazılmış birçok yazma eser de günümüze kadar ulaşmış ancak kütüphanelerin tozlu rafları arasında fark edilmeyi beklemektedir. Tefsir, hadis, fıkıh ve kelâm, gibi İslâmî ilimlerin aksine, beşerî ve fen bilimleri konularında yazılan kitaplara maalesef yeterince hak ettiği değer verilmemiştir. Hendese (geometri) hakkında yazılmış, üzerinde çalıştığımız bu kitap da kıymeti yeterince bilinmeyen nadir eserlerden birisidir. Dünya kütüphanelerinde bulunan bu tarz yazmaların çoğu araştırılıp neşredilmiş fakat bu eser üzerinde şimdiye kadar tatminkâr bir çalışma yapılmamıştır. Bu tarz eserleri inceleyerek, kaybedilen zamanı bir an önce geri kazandıracak çalışmalara ihtiyaç vardır.

Üzerinde çalıştığımız bu kitabın kime ait olduğu günümüzde ciddi bir tartışma konusu olmuştur. Biz bu eseri bir yüksek lisans tezi çerçevesinde Türkçe'ye çevirerek tahkik edip, eserin kime ait olduğu bilgisine de ulaşmaya çalıştık.

Araştırmada dayandığımız iki temel eserden ilki, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî'ye¹ atfedilen *Kitâb fîmâ Yehtâcü İleyhi's-Sâni' Min A'mâli'l-Hendese* adlı nüsha; ikincisi ise Fârâbî'ye atfedilen İsveç'teki Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi'nin Torenberg

¹ Müellif, Müslüman matematikçi el-Hâsib Muhammed b. Muhammed b. Yahya b. İsmail b. Abbas Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî'dir. Nişabûr ile Herât arasında bulunan Bûzcân beldesinde dünyaya gelmiştir. Tarihçiler müellifin 328/940 senesinde doğduğunda ittifak etmişlerdir. Ancak vefat tarihinde ittifak bulunmayıp bazıları 367/977 bazıları 387/997 bazıları da 388/998 senesinde vefat ettiğini belirtmişlerdir. Tercih edilen görüş, İbn Hallikân'ın *Vefeyâtü'l-A'yân*'da ve İbnü'l Kiftî'nin *İhbarü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukemâ* adlı eserinde de belirttiği gibi 3 Receb 387'de (12 Temmuz 997) vefat ettiğidir. Bkz., Cengiz Aydın, "Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî", *DİA*, X, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s.348-349.

Koleksiyonu'nda kayıtlı “*Kitâb el-Hiyelü'r-Rûhâniyye ve'l-Esrâr et-Tab'iyye fî Dakâ'iki el-Eşkâl el-Hendesiyye*”² adlı nüshadır. Her ne kadar bazı araştırmacılar bu yazmanın Fârâbî'ye ait olduğu konusunda ısrarcı davransalar da elde ettiğimiz çeşitli delillerden yola çıkarak biz bu yazmanın el-Bûzcânî'ye ait olduğu sonucuna ulaştık³. Şimdi delillerimizi ortaya koymadan önce her iki eseri yakından tanyalım:

Kitabın Nüshaları

“*Kitâb fîmâ Yehtâcü İleyhi's-Sâni' min A'mâli'l-Hendese*” başlıklı Süleymaniye nüshası, el-Bûzcânî'nin on bir bâbla, hatimedden oluşan kitabıdır. Dünya kütüphanelerinde en az 4 tane Arapça nüshası bulunmakla beraber iki ayrı Farsça tercümesi de bulunmaktadır⁴. el-Bûzcânî bu kitabı, Sultan Bahâüddevle'nin emriyle⁵ Hicrî 380/990 ilâ 388/998 yılları arasında kaleme almıştır⁶. Bu kitapta geometride kullanılması zorunlu olan resimler/şekiller çizilerek gösterilip aletlerin nasıl kullanılacağı basit şekillerle anlatılmıştır. Kitapta, dairenin eşit sayılara bölünmesiyle meydana gelen geometrik şekillerin

² Bildiğimiz kadarıyla böyle bir unvan, Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi Torenberg Koleksiyonu Katalogu'nun dışında hiçbir bibliyografya kaynağında geçmemektedir.

³ 21-22 Ağustos 2014, tarihinde ilgilendiğimiz eserin nüshasını incelemek için İsveç'teki Uppsala Kütüphanesi'nde bulunarak eseri bizzat etüt etme imkânı bulduk. İddialarımızla ilgili görseller de tarafımızdan çekilmiştir.

⁴ Bu nüshalar istinsah zamanına göre Alpay Özdural tarafından şöyle sıralanmıştır: Meşhed nüshası, İmam Rıza 37, 10. asrın sonu ya da ilk 11. asrında istinsah edilmiş (Farsça) / Tehran nüshası, Dneşgah 2876, 11. veya 12. asrına ait (Farsça) / Kahire nüshası, Dâr el-Kutub el-Misriyye, Riyada 260, 13. asrına ait (Arapça) / İstanbul nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya 2753 (Arapça) / Paris nüshası, Bibliotheque Nationale, Persan 169, 15. asrın ortasına ait (Farsça) / Milan nüshası, Biblioteca Ambrosiana, arab 68, (Arapça) / Uppsala nüshası, Tornberg 324, (Arapça) (yanlışlıkla Farabi'ye atfedilmiş) Özdural, Alpay, “Mathematics and Arts: Connections between Theory and Practice in the Medieval Islamic World”, *Historia Mathematica*, 27, 2000, s. 171. Günümüze ulaşan çoğu nüshalar Farsça olduğundan dolayı kitabın asıl metninin Farsça olabileceğine dair görüşler ortaya çıkabilirken, Franz Woepke kitabın Farsça nüshalarını incelerken bu görtüşe karşı çıkmıştır. Bize ulaşmış el-Bûzcânî'nin kitaplarının hepsi Arapça'dır.[Bkz., Franz Woepke, *Etudes sur les mathématiques arabo-İslâmiques*, vol 1, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der arabisch-İslâmischen Wissenschaften, 1986, 48].

⁵ Bahâüddevle ve Ziyâülmille Ebû Nasr Firîlz Harşaz b. Adüdiddevle (ö. 403/1012) Büveyhi hükümdarıdır (989-1012). Adüdiddevle'nin Samsamüddevle Merzüban ve Şerefüddevle'den sonra üçüncü oğludur. Babasının ölümü üzerine (372/983) ağabeyi Samsamüddevle emirü'l-ümera oldu. Ancak kardeşi Şerefüddevle onun emirliğini tanımadı. Bahaüddevle'nin de katılımıyla Adüdiddevle'nin oğulları arasında büyük bir mücadele başladı. Sonunda mücadeleyi Şerefüddevle kazandı ve Samsamüddevle hapsedildi (376/987). Şerefüddevle ölünce yerine veliaht tayin ettiği Bahâüddevle genç yaşta Bağdat'ta Büveyh tahtına oturdu (2 Cemaziyelahir 379/17 Eylül 989). Abbasi Halifesi Tai'Lillah ona Bahâüddevle ve Ziyâülmille lakabını verdi (...) Bahaüddevle 5 Cemaziyelahir 403'te (22 Aralık 1012) Errecan'da kırk iki yaşında öldü. Naaşı Necef'te Hz. Ali'nin türbesinin yanına gömüldü. Bkz., Erdoğan Merçil, “Bahâüddevle”, *DİA*, IV, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1991, 475-476.

⁶ Ali Mustafa ibn el-Eşhar, *el-Mevsu'a el-Arabiye el-Vasita fî Târihi 'Ulumi'r-Riyaziyyât el-Arabiye el-İslâmiye*, İlmî Araştırma Milli Heyeti, Libya, I. Baskı, 2002 s. 74.

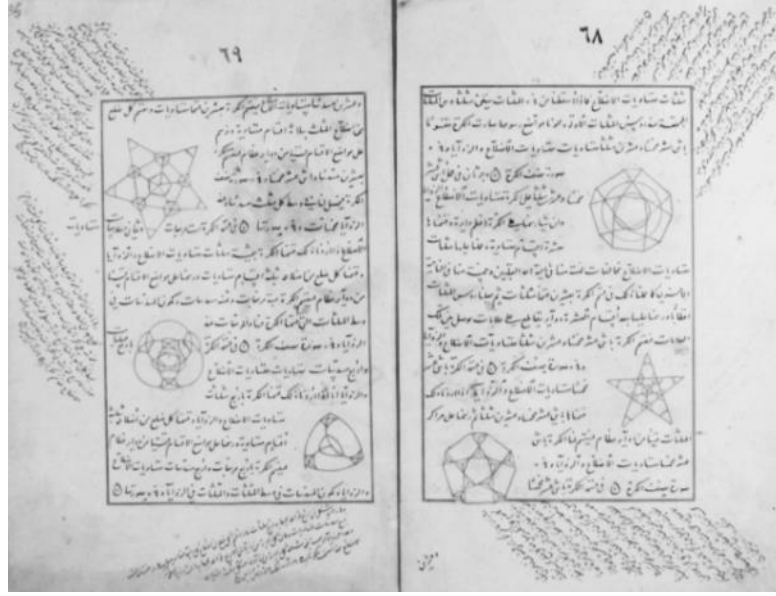
nasıl geliştiği çizimler eşliğinde anlatılarak çeşitli geometrik çözümlerinin nasıl yapılacağı da etraflıca açıklanmıştır.

Resim 1. Kitâb fimâ Yehtâcü ileyhi's-Sâni' min A'mâlî'l-Hendese adlı eserin Süleymaniye nüshasının temlik sayfası.

Resim 2. Kitâb fimâ Yehtâcü ileyhi's-Sâni' min A'mâlî'l-Hendese adlı eserin Süleymaniye nüshasının serlevhası.

Resim 3. Kitâb fimâ Yehtâcü İleyhi's-Sânî' min A'mâlî'l-Hendese adlı eserin Süleymaniye nüshasının 28 ve 29'uncu sayfaları.

Bu el yazma eser 78 sayfadan müteşekkil olup, bunlardan sadece 70 sayfası doludur. Kitap, ta'lik hattıyla açık bir şekilde yazılmış; işaretleri ve şekilleri gösteren harfler kırmızı mürekkeple yazılarak belirtilmiştir. Resimli olmayan her bir sayfa 17 satırdan meydana gelir. Kitabın hâmişinde bulunan ta'likatlar ve açıklamalar bir ihtimal müstensih tarafından konulmuş olabilir. Buradaki açıklamalar, parçadaki şekil ve uygulamaların anlatımına yapılan küçük birer katkıdan ibarettir.

Kitaptaki resimler istinsah edilirken genel olarak çok dikkatli çizilmemiştir. Zira müstensih, çoğu kere şekiller ve çizgileri belirten harflerin nereye konulacağı hususunda şüpheye düşmüştür. Hatta çoğu kere kitapta musannifin belirtmiş olduğu anlatımlarla müstensihin belirtmiş olduğu resimler birbirine uymamaktadır. Bu durum bize, ya müstensihin hendese ilminde yeterli bilgiye sahip olmadığı için istinsah etmiş olduğu nüshada belirtilen şekilleri aslı suretinde kitaba aktaramadığını veyahut da kendisinin naklettiği nüshada bazı kusurların bulunduğu düşündürmektedir.

A. Özdural bu yazma eserin Semarkand Kütüphanesi'nden XV. asrın ilk yarısında Ayasofya medresesinde eğitim vermek için gelen Ali b. Muhammed Kuşçu (ö. Hicrî 879 / Miladî 1474) tarafından İstanbul'a getirilmiş olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde Özdural, bu risaleyi el-Bûzcânî'nin veya talebelerinden birisinin el-Bûzcânî hayattayken veyahut vefat ettikten sonra

keleme aldığıını belirtmektedir. el-Bûzcânî'nin isminin bir sayfada açıkça "kâle'l-Bûzcânî" şeklinde geçmesi Özdural'ın bu görüşünü kuvvetlendirmektedir⁷. el-Bûzcânî mukaddimedede, 13 bâb olduğunu söylediği halde elimizdeki kitap 11 bâb'dan oluşmaktadır. Bunun sebebi son iki babın, 11. Bâb'ın içinde geçen meselelerle alakalı olmasından ötürü, bu bâbların birleştirilmiş olmasından kaynaklanabilir.

Uppsala nüshası ise, dünyada *el-Hiyelü'r-Rûhâniyye ve'l-Esrâr et-Tab'iyye fi Dakâ'iki el-Eşkâl el-Hendesiyye* (Hendisî şekillerin incelikleri hususunda mane'î çözümler ve tabii sırlar) ünvanına sahip tek nüshadır. Bu nüsha Ebû Nasr el-Fârâbî'ye nispet edilir. Kitabın sonunda yazıldığı üzere istinsah tarihi 3 Recep 933/5 Nisan 1527'tür. Kitap mukaddime, 10 makale ve sonuç bölümlerinden oluşur. Bu 10 makale de, "*Kitâb Fimâ Yehtâcü İleyhi's-Sâni' min A'mâli'l-Hendese*" adlı kitabın sahibi Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî'ye ait diğer kitap ile tam manasıyla benzerlik taşır. İki kitap arasındaki benzerlik sebebiyle, araştırmacılar asıl kitabın kime ait olduğu hususunda ihtilaf etmişlerdir. Bu ihtilaf, mezkûr kitabı Fârâbî'ye nispet edenlerle Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî'ye nisbet edenler arasındadır. Biz bu araştırmamızda, mezkûr kitabın kime ait olduğu hususunu vuzuha kavuşturmaya gayret ederek bu konudaki tereddütleri gidermeye çalışacağız.

Fârâbî'ye nisbet edilen nüsha orta boy (24,2 cm / 16,5 cm) 60 varak içerir. Siyaha yakın kahverengi mürekkep kullanılarak nesih hattı ile yazılmıştır. Resim/çizim olmayan bir sayfa 16 satırdan müteşekkildir. Metni, her sayfada çift kırmızı cetveli çerçeve kuşatır; ancak bunun bir istisnası serlevha sayfasıyla bâb başlıklarının bulunduğu sayfalardır ki bu sayfalar altın cetvellerle çerçeve içine alınmıştır. Aynı şekilde başlıklar da siyah zemine altınla yazılmıştır. Açıklayıcı resimler bazen metinlerin içine geçer bazen de çerçeveden dışarı taşarlar. Bunlar, kırmızı mürekkep (lâl) kullanılarak büyük bir dikkatle resmedilmiştir. Manaların bazılarını kuvvetlendirmek için sayfalardaki bir takım tahrifler veya metne eklenen kelimeler hariç, sayfaların kenarlarında metnin kendisi dışında bir şey yoktur. Bunlar da metnin mürekkebinden farklı siyah bir mürekkeple ve ilk metindeki nesih yazı türünden farklı bir yazı türü ile yazılmıştır. Kullanılan yaprak, parlak aharlıdır. Kitabın ismini, müellifini, kitabın önsözünü içeren birinci sayfa ve kitabın bitiş tarihini içeren son sayfa mat bir sayfaya yazılmış ve kitaba öylece ilave edilmiştir.

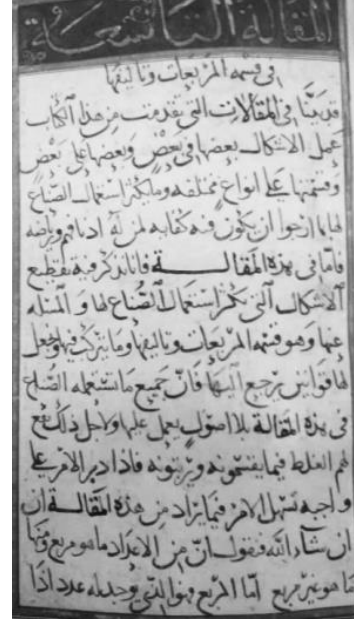
Metin, kitaptaki yazı türünden farklı bir yazı türü ile yazılmış ve bu yazı türü de, kitaptaki tahriflerde kullanılan yazı türü ile benzerdir. Aynı şekilde mürekkep de tahriflerde kullanılan mürekkeple benzerlik arz etmektedir. Bazı kelimelerin silindiğinin izleri açıkça görülüyor. Nitekim "Dokuzuncu makale" yazan kısımda "bâb" kelimesi silinmiş ve "makale" sözcüğü ile değiştirilmiştir.

⁷ Alpay Özdural, "Mathematics and Arts: Connections between Theory and Practice in the Medieval Islamic World", *Historia Mathematica*, 27, 2000, s. 171.

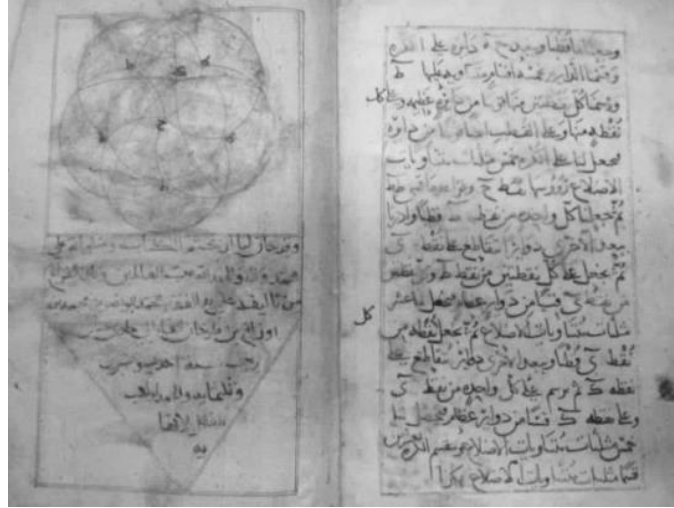
Ancak ilk yazan kelimenin izi bariz bir şekilde kalmıştır. Kitabın geri kalan birçok kısmında da bu durum tekrar etmiştir.

Resim 4. Kitâb el-Hiyelü'r-Rûhâniyye ve'l-Esrâr et-Tab'iyye fî Dakâ'iki el-Eşkâl el-Hendesiyye adlı Farabî'ye atfedilen eserin Uppsala nüshasının ilk sayfası.

Resim 5. Kitâb el-Hiyelü'r-Rûhâniyye ve'l-Esrâr et-Tab'iyye fî Dakâ'iki el-Eşkâl el-Hendesiyye adlı eserin Uppsala nüshasının dokuzuncu makalesi (40b).

Resim 6. Kitâb el-Hiyelü'r-Rûhâniyye ve'l-Esrâr et-Tab'iyye fî Dakâ'iki el-Eşkâl el-Hendesiyye adlı Farabî'ye atfedilen eserin Uppsala nüshasının hatime sayfası.

Uppsala Nüshasının Tahrifi Meselesi

Uppsala nüshasında kullanılan varaklar birbirinden oldukça farklıdır. Birbirine eklenmiş defterlerden (kerâris) oluşan bu nüshanın ilk ve son yaprakları diğer yapraklarından bariz bir şekilde ayrılmaktadır. Nüshada kullanılan ilk ve son yaprakların farklı türden olması bu yaprakların kitaba daha sonradan eklendiğini açıkça göstermektedir. Söz konusu nüshaya daha sonradan eklenmiş bulunan defterin ilk sayfasında kitap Fârâbî'ye nispet edilmiş ve bir mukaddime yazılmıştır; son sayfada ise aynı kişi kitabın sonuç kısmını ve bitiş tarihini eklemiştir.

Ayrıca daha önce söylediğimiz gibi, nüshaya daha sonradan eklenmiş bulunan ilk ve son sayfalarda kullanılmış yazı çeşidi de diğer sayfalardakinden oldukça farklıdır. Yazıdaki bu fark sayfaların nüshaya daha sonradan eklendiğini gösteren bir diğer delildir. O kadar ki, hat sanatında tecrübesi olmayan bir şahıs dahi, yazılar arasındaki bu farkı kolaylıkla ayırt edebilir (Resim: 9, 10, 11, 12). Bu sayfaların yazımında kullanılan mürekkebin rengi de diğer sayfalardan oldukça farklıdır. Sonradan eklenen sayfalarda kullanılan mürekkep siyah, diğer sayfalardaki mürekkep ise kahverengidir.

Nüshaya sonradan ilave edilen ve giriş kısmını içeren ilk sayfada kitabın ismi "*el-Hiyâl er-Rûhâniye ve'l- Esrâr et-Tab'iyye fi Dakâ'iki el- Eşkâl el- Hendasiyye*" olarak kaydedilmiş, sayfanın diğer tarafında ise Fârâbî'ye ait olduğu kaydedilmiştir. Bu ilk sayfa haricinde kitabın hiçbir yerinde Fârâbî'nin ismi zikredilmemektedir.

Kitabın Süleymaniye'deki asıl nüshasında müellif Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî kitabı bâblara ayırmıştır. Fakat asıl şeklinde bab'lara ayrılmış olan Uppsala nüshasında "bâb" başlığı "makale" başlığıyla değiştirilmiştir. Bu tahrif metinde oldukça açık bir şekilde belli olmaktadır. Zira tahrifi yapan kişi "bâb" kelimelerini silerek yerine "makale" kelimesini yazmıştır. Kitap dikkatlice incelendiğinde, yapılan bu tahrif şüpheye mahal bırakmayacak kadar açık bir şekilde belli olmaktadır. Çünkü orijinal metinde kahverengi mürekkeple yazılmış "bâb" kelimeleri, siyah mürekkeple "makale" kelimesine tahvil edilmiştir. Birçok yerde, özellikle "dokuzuncu makalede", bâb kelimesinin makale kelimesiyle değiştirilmesinin izleri daha belirgin şekilde görülebilmektedir. Tahrifi yapan şahıs bir yerde bab başlıklarının makaleye dönüştürüldüğünü unutarak "*bu konuyu beşinci makalede açıklayacağız*" demek yerine, "*bu konuyu beşinci bâbda açıklayacağız*" şeklinde bir ifade kullanmış, daha doğrusu eski ifadeyi değiştirmeyi burada unutmuştur.

Karşı Delillere Cevap

Yukarıda bahsettiğimiz gibi; kitabın kime ait olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar "*Kitâb Fîmâ Yehtâcü İleyhi's-Sâni' min A'mâli'l-Hendese*"nin Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî'nin olduğunu, Uppsala nüshasının her ne kadar Fârâbî'ye ait olduğu söylenilse de bunun doğru

Buna mukabil, eserin Fârâbî'ye ait olduğuna dair şüphe taşıyan araştırmacılar da mevcuttur. Bu kişiler Uppsala nüshasının Fârâbî'ye ait olduğunu zannedenlerin görüşlerini reddederek eserin Fârâbî'ye nisbetinin yanlış olduğunu belirtmektedirler. Bunlar arasında oryantalist Brockelmann, Hans Nordesjö ve Alpay Özdural da bulunmaktadır. Biz bu nüshanın Fârâbî'ye ait olduğunu söyleyenlerin görüşlerini, elimizdeki maddî delilleri ortaya koyarak tartışmaya çalışacağız:

Söz konusu nüshanın Fârâbî'ye nisbet edilmesi hususunda karşı tarafın en kuvvetli delilleri kitabın mukaddime ve hâtîme kısmında eserin sarahaten Fârâbî'ye ait olduğunun kaydedilmiş olmasıdır. Onlara göre bu husus, kitabın Fârâbî'ye nispet edilmesi için yeterlidir. Fakat eseri incelerken elde ettiğimiz bazı deliller bizi bu görüşten farklı düşünmeye sevk etmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu nüshanın ilk ve son sayfaları, kitaba sonradan eklenmiş olup, orijinal nüshayla bir alakası bulunmamaktadır. Zira bu sayfaların yazımında kullanılan kağıt, hat ve mürekkep, kitabın diğer sayfalardankinden oldukça farklıdır. Eserin Fârâbî'ye âidiyetinin mukaddime ve hatime kısımlarında kaydedilmesi ve hem mukaddime hem de hatimenin nüshaya sonradan eklenmiş sayfalar arasında yer almış olması eserin âidiyeti konusunda yapılan tahrife işaret etmektedir. Öte yandan Fârâbî'nin isminin mukaddime haricinde zikredilmemesi ve ayrıca kitabın makaleler şeklinde taksim edilmesi hususunda yapılan tahrifler de nüshanın Fârâbî'ye nispeti konusunda hata yapıldığını açıkça göstermektedir.

Yine onlara göre geometri, Fârâbî'nin iştigal ettiği alanlardan biridir. Fârâbî geometri alanında ismi çok meşhur olan Yunanlı matematikçi Ökledies'in (MÖ. 330-275) kitaplarını okumuş ve eserlerinde de Ökledies'in etkisi bariz bir şekilde gözükmektedir. Bu da söz konusu nüshanın ona ait olduğuna delil sayılmıştır. Bu yaklaşımı ileri sürerek eseri Fârâbî'ye nispet etmek tutarlı bir tespit değildir. Çünkü söz konusu eserde ele alınan konularda el-Bûzcânî'nin Fârâbî'den daha meşhur olduğu bilinen bir gerçektir. Ayrıca, el-Bûzcânî de Ökledies'in kitaplarını okumuş ve eserlerinde ondan bolca yorumda bulunmuştur⁹.

Eserde matematiksel formülleri ve delillere yeterince yer verilmemiş olması bu eserin kullanıcılara/teknisyenlere kolaylık sağlaması içindir. Çünkü Bûzcânî'nin geometri kurallarını daha detaylı bir şekilde ele alarak incelediği "*Kitâb fi 'Amâli'l-Mistarâti ve'l-Birkâr ve'l-Konye*" adlı eseri bulunmaktadır. Dolayısıyla, bu konuyla ilgilenen araştırmacılar el-Bûzcânî'nin geometrik şekiller ve bu konuya ilişkin birçok meseleyi incelediği iki eserinin daha bulunduğunu bilmektedir.

Aynı zamanda söz konusu nüshanın Fârâbî'ye ait olduğunu söyleyenler şöyle derler: İbnü'l Kıftî *İhbarü'l-Ulemâ bi Ahbâri'l-Hukamâ* adlı meşhur kitabında

⁹ Cengiz Aydın, "Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî", *DİA*, X, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994, s.348.

Fârâbî'ye “*Kitâbü'l-Hiyel*” adlı bir kitap nispet etmiştir ki, muhtemelen “*el-Hiyelü'r-Rûhâniyye ve'l-Esrâru't-Tab'iyye fî Dakâ'iki'l-Eşkâli'l-Hendesîyye*” adlı eseri kast ettiğini ileri sürerler. Onların bu iddialarına karşı şu söylenebilir: Kıftî kendi biyografi kitabında Fârâbî'nin bütün eserlerinin isimlerini eksiksiz olarak zikretmiştir, fakat bu eserin ismini tam olarak zikretmemiştir. Oysaki diğer eserler gibi bunun da ismini bütün olarak zikretmesi gerekirdi. Ayrıca, Bağdatlı İsmail Paşa'nın “*Hediyetü'l-'Arifin*” adlı kitabında Fârâbî'ye ait olan bu eserin ismini tam olarak, yani “*Kitâbü'l-Hiyel ve'n-Nevâmis*” şeklinde kaydetmesi de bizim bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Dolayısıyla bütün bunlar söz konusu nüshanın Fârâbî'ye ait olmadığını doğrulamaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Uppsala nüshasına verilen ad uydurma olup, muhtevasıyla örtüşmemektedir. Fârâbî'nin telif ettiği “*İhsâü'l-Ullûm*” kitabının üçüncü faslında *İlmü'l-Hiyel*'in türlerini zikrederken *el-Hiyelü'r-Rûhâniyye'yi* zikretmemiştir¹⁰.

Dikkat çekmemiz gereken başka bir husus ise Bayrakdar'ın söz konusu nüshayı Fârâbî'ye nispet etmesi ve delilini kuvvetlendirmek için de Brockelmann'ın bu eserin Fârâbî'ye ait olduğunu söylemiş olmasıdır¹¹. Hâlbuki Brockelmann kendisi bile *el-Hiyelü'r-Rûhâniyye* adlı eserinin Fârâbî'ye nispet edilmesinin çok zor olduğunu belirtmiştir¹². Zira bu eserin Fârâbî'ye ait olduğunu belirten hiçbir biyografi yazarı bulunmamaktadır.

Ne Kıftî'nin ne de önceki biyografi yazarlarının eserlerinde Fârâbî'ye ait “*el-Hiyel ve'Nevâmis*” adlı bir eserin bulunduğunu söyleyen Bayrakdar'ın yanlışlığı ortadadır. Çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi biyografi yazarı olan Bağdatlı İsmail Paşa “*Hediyetü'l-'Arifin*” adlı kitabında Fârâbî'nin eserleri arasında “*el-Hiyel ve'n-Nevâmis*” adlı eserin bulunduğundan haberdar olmadığını gösterir. Ayrıca Bayrakdar, çevrisini yaptığı eserde, Fârâbî'ye ait “*el-Hiyel ve'Nevâmis*” adlı eserinin bulunduğunu söyleyen A. Ateş'e itirazda bulunmuştur¹³. Şöyle ki: “A. Ateş “*Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası*” isimli makalesinde İbnü'l Kıftî'yi kaynak göstererek Fârâbî'ye “*Kitâbü'l-Hiyel ve'n-Nevâmis*” adlı bir eser nispet etmiştir. Oysaki ne İbnü'l-Kıftî ne de diğer klasik bibliyografya müellifleri Fârâbî'ye böyle bir eser nispet etmiştir.

Kıftî'nin eserinde zikredilen “*el-Hiyel ve'n-Nevâmis*” adlı kitabına gelince, Bayrakdar'a göre burada bir yazım hatası bulunmaktadır. Yani İbnü'l-Kıftî'nin “*el-İhbâr*” eserinin neşrini yapan yayınevi Fârâbî'ye ait “*Kitâbü'l-Hiyel ve'n-Nevâmis*” adlı eserin ismini yazarken yanlışla sebep olmuştur¹⁴. Şöyle ki: söz konusu eserin ismindeki “Hayal” kelimesi “Ha” harfiyle yazılması gerekirken

¹⁰ Fârâbî, *İhsâü'l-Ullum*, Tahkik: Osman Emin, Mısır: Dârü'l Fikr el-Arabî, 1949, s. 88-89.

¹¹ Fârâbî, *Teknik Geometri*, çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları 1989, s. 17.

¹² Carl Brockelmann, *Tarihü'l-edebi'l-Arabî*, çev. Abdülhalîm en-Neccâr, Kahire: Dârü'l-Maârif, 1983, IV, 144.

¹³ Fârâbî, *age*, s. 15. [Bk: A. Ateş, “Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası”, *Belleten*, XVII, sayı 57, 1951].

¹⁴ Fârâbî, *age*, s. 15.

“Hı” harfiyle yazılmıştır. Kanaatimizce Bayrakdar’ın böyle söylemesinin nedeni “خیال” kelimesinin çoğulunun “خیل” şeklinde olduğunu sanmasıdır. Fakat bütün sözlükler “خیال” kelimesinin çoğulunu “خیلان” ve “أخيلة” şeklinde kaydeder¹⁵.

Rönesans döneminde Tartaglia, Marolois ve Schwenter el-Bûzcânî’nin eserindeki çizimlerin benzerlerini yapmışlardır. Dominique Raynaud’ı “*Abu al-Wafa’ Latinus? A Study of Method*” adlı makalesinde¹⁶ mezkur üç matematikçinin çizimlerini el-Bûzcânî’nin eserindeki çizimlerle karşılaştırmış ve bunların el-Bûzcânî’den etkilendiklerini belirtmiştir.

Nüshada Görülen Bazı Tahrifat

Daha önce zikrettiğimiz gibi, Uppsala nüshasının asıl metnine bakınca tahrif edilmiş onlarca yer görmek mümkündür. Biz nüshanın bulunduğu Uppsala Kütüphanesi’ne giderek bu tahrifatı yakinen müşahede edip tahrif yerlerini gösteren bazı resimler aldık. Bu resimlerden bazıları aşağıda gösterilmiştir.

This is to certify that Mr Haddad Makram, master student at the Department of Theology, Institute of Social Sciences, Marmara University, is allowed to visit the Department of Manuscripts and Music at Uppsala University Library (Sweden), where we keep the “*kitab al-hiyal al-ruhaniyya wa-al-asrar al-tabiiyya fi daqa’iq al-ashkal al-handasiyya*” (book of skilful spiritual devices and natural secrets on the refinements of geometrical figures - call number Tornberg 324/ O Vet. 27). For the purpose of his studies under the supervision of Mr Aziz Doganay, Assoc. Professor at Maramara University, we will give Mr Haddad Makram the permission to study this manuscript in our reading room when he comes to Uppsala in August or September this year.

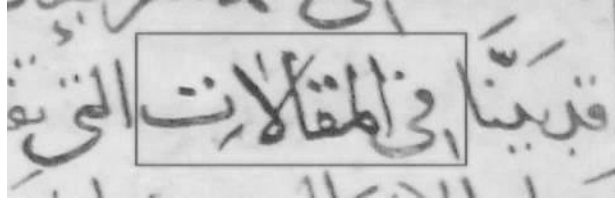
Caroline Chevallier
Acting Section Director, librarian
Department of Manuscripts and Music
Uppsala University Library

Resim 8. Uppsala Üniversitesi Kütüphanesinde çalışma iznimiz ve ilgili yazışmanın sureti.
(Bize çalışma kolaylığı gösterdikleri için Uppsala Üniversitesi’ne teşekkür ederiz)

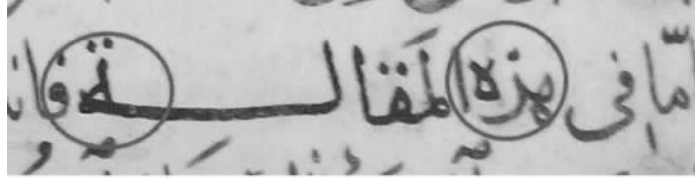
¹⁵ Şihabuddin Ebu Amru, *el-Kamusu'l-Vâfi*, Beyrut: Daru'l Fikr, 2003, s. 282.

¹⁶ Dominique Raynaud, *Abu al-Wafa’ Latinus? A Study of Method*, GEMASS, CNRS/ Université de Paris Sorbonne, France, 28. Nov 2011.

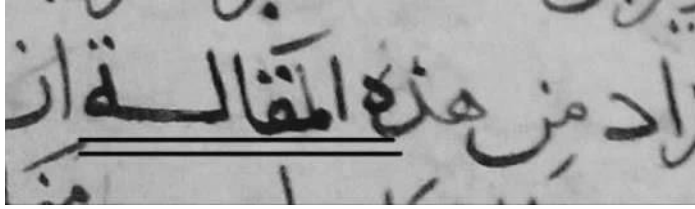
Uppsala Üniversitesi Kütüphanesi *Tornberg 324/ O Vet.27* numaralı el yazmasından çekilmiş bazı detay resimleri:

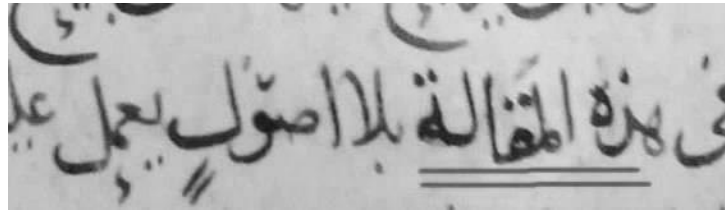
Resim 9: el-Makalât kelimesinde mürekkeplerin arasında ki nüans çok açıktır, ayrıca Bâb kelimesinin 'Bâ' harfine iki nokta konup makalât kelimesine 'Te' harfi yapılmıştır.

Resim 10. Hâza kelimesinin 'Elif' harfi silinip yerine Hâzihi kelimesinin son 'He' harfi yazılmıştır. Ayrıca, makalât kelimesinin son 'Te' harfi de sonradan eklenmiştir. Burada mürekkeplerin nüansı rahatça görülmektedir.

Resim 11. Yeni burda Hâza kelimesinin 'Elif' harfi silinip yerine Hâzihi kelimesinin son 'He' harfi yazılmıştır.

Resim 12. Hâza kelimesinin 'Elif' harfi silinip yerine Hâzihi kelimesinin son 'He' harfi yazılmıştır. Burada makalât kelimesinin mürekkebi diğer kelimelerden bariz bir şekilde ayrılmaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi araştırmanın temel hedeflerinden biri söz konusu eserin kime ait olduğunu tespit etmektir. Bu nedenle konuya ilişkin

yazılmış makale ve diğer türden araştırmalar dikkatlice incelenmiş ve söz konusu eserin el-Bûzcânî'ye ait olduğu sonucuna varılmıştır. Eserin müellife nispeti konusuyla ilgili çalışmalara göz atıldığında, araştırmacıların Uppsala'da ki nüshayı yakinen incelemedikleri anlaşılmaktadır. Zira bu araştırmacıların birçoğu eserin Farabî'ye ait olduğunu peşinen kabul etmişlerdir. Oysaki ister söz konusu kitabın içeriği isterse bibliyografya kitaplarındaki yukarıda serdettiğimiz bilgiler bu nüshanın Bûzcânî'ye ait olduğunu açıkça göstermektedir.

Sonuç olarak söz konusu nüshanın el-Bûzcânî'ye âidiyeti konusundaki önemli şüpheleri cevapladıktan sonra elimizdeki nüshanın Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî'ye ait *Kitâb Fîmâ Yehtâcü İleyhi's-Sâni' min A'mâli'l-Hendese* adlı eserle aynı olduğunu söyleyebiliriz.

Kaynaklar

- ATEŞ, A., 1951, "*Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası*", *Belleten*, XVII, sayı 57.
- AYDIN, C., 1994, "*Ebü'l-Vefâ el-Bûzcânî*", *DİA*, X, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s.348-349.
- BROCKELMANN, C., 1983, "*Tarihü'l-edebi'l-Arabî*", çev. Abdülhalim en-Neccâr, Kahire: Dârü'l-Maârif, IV, 144.
- EBU AMRU, Ş., 2003, "*el-Kamusu'l-Vâfi*", Beyrut: Daru'l Fikr.
- FÂRÂBÎ, 1949, "*İhsâü'l-Ulum*", Tahkik: Osman Emin, Mısır: Dârü'l Fikr el-Arabî.
- FÂRÂBÎ, 1989, "*Teknik Geometri*", çev. Mehmet Bayrakdar, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İBN EL-EŞHAR, A. M., 2002, "*el-Mevsu'a el-Arabiye el-Vasita fi Târihi 'Ulumi'r-Riyaziyyât el-Arabiye el-İslâmiye*", İlmî Araştırma Milli Heyeti, Libya, I. Baskı.
- MERÇİL, E., 1991, "*Bahâüddeve*", *DİA*, IV, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 475-476.
- ÖZDURAL, A., 2000, "*Mathematics and Arts: Connections between Theory and Practice in the Medieval Islamic World*", *Historia Mathematica*, 27, s. 171-201.
- WOEPKE, F., 1986, "*Etudes sur les mathématiques arabo-İslâmiques*", vol 1, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt: Institut für Geschichte der arabisch-İslâmischen Wissenschaften, 483.